

AD/HD-LAPSEN POLKU MUSIIKKIOPISTOON

Ritva Valoranta

Pedagoginen opinnäytetyö
Maaliskuu 2009

JYVÄSKYLÄN
AMMATTIKORKEAKOULU
Ammatillinen opettajakorkeakoulu

Tekijä(t) VALORANTA, Ritva	Julkaisun laji Pedagoginen opinnäytetyö 5 op	
	Sivumäärä 29	Julkaisun kieli Suomi
	Luottamuksellisuus ☐ Salainen _____ saakka	
Työn nimi AD/HD-LAPSEN POLKU MUSIIKKIOPISTOON		
Koulutusohjelma Opettajan pedagogiset opinnot musiikin ja tanssin alalla		
Työn ohjaaja(t) Hannula, Kaija		
Toimeksiantaja(t)		
Tiivistelmä <p>Opinnäytetyössä pohdittiin AD/HD-lapsen mahdollisuuksia opiskella musiikkioppilaitoksessa. Siinä kerrottiin mitä AD/HD on ja mitä se vaikuttaa musiikin opiskelussa. Opinnäytetyön tarkoituksena oli löytää opettajille uusia työtapoja ja opetusmenetelmiä, jotka auttaisivat AD/HD-lasten soittotuntitilanteessa. Opetusmenetelmiä haettiin musiikkiterapeutin ja koulun erityisopettajan haastattelun kautta.</p> <p>Opetushallitus julkaisi 2002 taiteen perusopetuksen laajan oppimäärän opetussuunnitelman perusteet, jonka mukaan opetuksessa tulisi ottaa huomioon oppilaan sairaus, vamma tai muu oppimista haittaava tekijä. Näille oppilaille tehdään henkilökohtainen opetussuunnitelma. Opinnäytetyössä tarkasteltiin, kuinka opetussuunnitelma on toteutunut eri musiikkioppilaitoksissa ja mitä ovien avaaminen erityisoppilaille edellyttäisi musiikkioppilaitoksilta.</p> <p>Tulevaisuuden opettajien koulutuksessa olisi hyvä olla erityispedagogiikan opintoja ja työssä olevat opettajat tarvitsisivat täydennyskoulutusta. Musiikkioppilaitokset ovat muutoksen edessä.</p>		
Avainsanat (asiasanat) AD/HD, musiikin erityisopetus, opetussuunnitelma, oppimisvaikeudet, musiikkioppilaitos		
Muut tiedot		

Author(s) VALORANTA, Ritva	Type of Publication Diploma project 5 ECTS credits	
	Pages 29	Language Finnish
	Confidential ☐ Until _____	
Title THE PATH OF A CHILD WITH AD/HD TO MUSIC SCHOOL		
Degree Programme Pedagogical studies for music and dance teachers		
Tutor(s) Hannula, Kaija		
Assigned by		
Abstract The thesis discusses the possibilities of a child with AD/HD to study in a music school. What AD/HD is and how it affects music studies was dealt with in the thesis. The purpose of the thesis was to find new ways of working and new educational methods, which would help a child with AD/HD during a music lesson. Educational methods were collected by interviewing the music therapist and the special education teacher of the comprehensive school. National Board of Education published in 2002 the principles of an extensive music education curriculum planning within the frame of basic artistic teaching, according to which a student's illness, injury or any other factor, which may disturb learning shall be taken into account in teaching. A personal study plan is made for such students. In the thesis, it was studied, how the curriculum has been applied in practice in different music schools and what it would require from music schools if they opened their doors to special students. It would be good to include studies in special pedagogy in the future education of teachers. Teachers who are working would need updating education. Music schools are confronting a change.		
Keywords AD/HD, special education in music, curriculum, learning disabilities, music school		
Miscellaneous		

SISÄLTÖ

1 OPETUSSUUNNITELMA JA ERILAINEN OPPIJA.....	2
2 AD/HD- LAPSI OPPILAANA.....	3
2.1 Mikä AD/HD on?.....	3
2.2 Millaisia ongelmia oppimisessa voi olla?.....	5
2.3 Miten oireet ilmenevät soittotunnilla?.....	7
3 AD/HD-LAPSEN OPETTAMINEN.....	9
3.1 Kuinka erilaista lasta opetetaan?.....	9
3.2 Kokemuksia erityisoppijoiden opetuksesta.....	16
4 MUSIIKKIOPISTON KEHITTÄMISHAASTEET.....	22
4.1 Opettajien kouluttaminen.....	22
4.2 Miten avata ovet erilaisille oppijoille musiikkiopistoon?.....	23
5 KOHTI KAIKKIEN MUSIIKKIOPISTOA.....	24
LÄHTEET.....	28

1 OPETUSSUUNNITELMA JA ERILAINEN OPPIJA

Mielenkiintoni heräsi, kun ryhdyin pohtimaan erityisoppijoiden asemaa musiikkioppilaitoksissa. Mitä lainsäädäntö sanoo erityisoppijoista ja mitä se merkitsee musiikkioppilaitoksissa? Suomen perustuslaki uudistettiin 1.3.2000 ja sen mukaan ketään ei saisi asettaa eriarvoiseen asemaan mm. terveydentilan, vammaisuuden tai muun henkilökohtaisen syyn perusteella. Tämän lain pohjalta uudistettiin opetussuunnitelma.

Opetushallitus julkaisi taiteen perusopetuksen musiikin laajan oppimäärän opetussuunnitelman perusteet 2002. Opetussuunnitelman perusteisiin kirjattiin uusi oppimäärän ja opetuksen yksilöllistämistä koskeva kohta 10.§

Mikäli oppilas ei vammaisuuden, sairauden tai muun näihin verrattavissa olevan syyn vuoksi kykene opiskelemaan oppilaitoksen opetussuunnitelman mukaisesti, opetussuunnitelman tavoitteita voidaan yksilöllistää vastaamaan oppilaan edellytyksiä. Tällöin oppilaalle laaditaan henkilökohtainen opetussuunnitelma, jossa määritellään opiskelun tavoitteet, opiskeluaika, opetuksen toteuttamistapa, tarvittavat tukitoimet, mahdolliset suoritukset ja arviointimenettely. Tämä opintosuunnitelma laaditaan yhdessä huoltajan kanssa. Opetusta järjestettäessä on otettava huomioon, että opintojen tavoitteet ovat musiikkikasvatuksellisia. Oppilaalta edellytetään kykyä käyttää hyväkseen annettavaa opetusta. Tavoitteissa painottuvat oppilaan musiikillisten kykyjen ja taitojen kehittäminen hänen omista lähtökohdistaan käsin sekä musiikin elämyksellinen kokeminen. Opetusta voidaan toteuttaa sekä yksilö- että ryhmäopetuksena. (Opetushallitus 2002.)

Tämä tarkoittaa sitä että musiikkioppilaitosten pitäisi olla valmiita ottamaan vastaan erityisoppijoita. Monet oppilaitokset ovat ymmärtäneet tämän teorian tasolla, mutta kuinka opetussuunnitelman uudistus on vaikuttanut käytännössä. Nykyisin jokaisen musiikkiopiston omasta opetussuunnitelmasta löytyy kohta opetuksen yksilöllistämisestä, mutta jääkö sen toteutus vain paperille. Suomen musiikkioppilaitosten liitto ry on julkaissut tasosuoritusten sisällöt ja arvioinnin perusteet vuonna 2005. SML:n laatimilla käytännönläheisillä kurssitutkintoja ja soitettavaa ohjelmistoa koskevilla ohjeilla on aina ollut suuri merkitys musiikkioppilaitosten opettajien työhön - usein jopa suurempi kuin oppilai-

tosten opetussuunnitelmilla(Laitinen 2006, 19). Ohjeet tuovat opettajille paineita. Oppilaiden olisi osattava tiettyjä asioita tasosuorituksessa ja entäpä kun oppilaana onkin lapsi, jolla on oppimisvaikeuksia. Tasosuoritukset kahlitsevat opetusta. Moni opettaja onkin todennut, että ilman niitä he ovat valmiita opettamaan ketä tahansa. (Kiviranta 2008, 17).

2 AD/HD-LAPSI OPPILAANA

2.1 Mikä AD/HD on?

Yleistä

Musiikkiterapeutti Heli Kallio-Lampinen(2008) kertoo erityislapsinimikkeen alta löytyvän helposti n.30 erilaista erityisoppijaa. Osa on diagnosoituja ja osa diagnosoimattomia. Jotta tästä opinnäytetyöstä ei tulisi liian laajaa, käsittelen aihetta AD/HD -lapsen näkökulmasta.

ADHD -termi tulee englanninkielisistä sanoista Attention Deficit Hyperactivity Disorder, joka tarkoittaa tarkkaavaisuus- ja ylivilkkaushäiriötä. AD/HD on neurologinen, aivojen välittäjäaineiden toiminnan erilaisuudesta johtuva ominaisuus. Aivojen välittäjäaineista dopamiini, serotoniini ja noradrenaliini vaikuttavat AD/HD -piirteisiin. AD/HD -henkilön aivojen aktivaatiotaso on matalampi kuin muilla ihmisillä.

AD/HD :tä hoidetaan psykososiaalisilla hoitomuodoilla ja mahdollisesti sen lisäksi lääkehoidolla. Lääkityksessä käytetään ns. psykostimulantteja. Lääkitys auttaa keskittymiskykyyn ja vähentää impulsiivisuutta sekä hyperaktiivisuutta. Lääkitys helpottaa AD/HD:n oireita mutta ei kuitenkaan paranna AD/HD:ta pysyvästi. Se ei ole ensisijainen hoitomuoto varsinkaan lasten hoidossa vaan ensin haetaan apua toiminta-, puhe-ja musiikkiterapiasta. Muistan katsoneeni dokumentti-ohjelman AD/HD:sta, jossa aikuinen kuvaili lääkitystä seuraavasti: ” Sitä on kuin radiokanava, joka kohisee. Kun ottaa lääkkeen, taajuus menee kohdalleen ja kohina on poissa”

AD/HD on suurimmaksi osaksi perinnöllistä, eikä häviä iän myötä. On arvioitu, että n.70-80 % AD/HD :sta on perinnöllistä. Pitkittyneissä synnytyksissä on vaarana aivojen hapenpuute ja se vaikuttaa AD/HD:n syntyyn. Mahdollisia muita tekijöitä on runsas alkoholin käyttö raskauden aikana. Koko Suomen väestöstä n. 5 %:lla on AD/HD eli asia koskettaa henkilökohtaisesti 250 000 suomalaista.(Mikä on AD/HD? 2005.)

AD/HD:n oireet

Tyypillisimmät oireet ovat tarkkaamattomuus, levottomuus ja impulsiivisuus. AD/HD voi olla hyvin monimuotoinen. Lapsi voi olla tarkkaamaton (ADD) tai vain impulsiivis-hyperaktiivinen tai yhdistelmä molempia. Tarkkaamattomuuteen on havaittu kuuluvan usein myös oppimisen ongelmia. AD/HD-lapsilla on hahmottamisvaikeuksia, joka haittaa oppimista. Tarkkaavaisuushäiriöstä voi seurata sosiaalisia vaikeuksia, jotka voivat lisääntyä iän myötä. Impulsiivis-hyperaktiivisuuteen liittyvät käytöshäiriöt. ADHD-lapsi voi olla flegmaattinen unelmoija tai vilkas koheltaja. Jotta saa diagnoosin, edellytetään että oireet ovat alkaneet ennen seitsemän vuoden ikää, ne ovat kestäneet ainakin puoli vuotta ja niitä on esiintynyt erilaisissa tilanteissa.(Kerola 2001, 26.)

AD/HD-lapsen voi olla vaikea noudattaa ohjeita ja hän häiriintyy helposti ulkopuolisista ärsykkeistä. Oman toiminnan suunnittelu on haastavaa jolloin työnteon aloittaminen ja lopettaminen tuottaa vaikeuksia. Työt jäävät helposti kesken, koska lapsi ei kykene organisoimaan aikaansa. AD/HD-lapsella esiintyy huolimattomuutta ja hän voi alisuoriutua tehtävistä älykkyydestä huolimatta. Ylivilkkautta voi ilmetä monella eri tavalla. Hänen on vaikea pysyä paikallaan ja sen vuoksi on mielellään jatkuvassa liikkeessä. Oppilas saattaa ylläpitää aivojen vireystasoa pienellä liikehinnällä. Näin hänen on helpompi keskittyä opetukseen, vaikka se saattaa tuntua juuri päinvastaiselta. Puhetta AD/HD-lapselta voi tulla taukoamatta koko ajan. Ohjeita ei kuunnella loppuun asti ja oman vuoron odottaminen on vaikeaa. Välillä hän ei huomaa, mitä ympärillä tapahtuu, kun joku asia vie kaiken huomion - sitä kutsutaan hyperfokusoinniksi. AH/HD-lapsi sietää huonosti pettymyksiä ja on itsepäinen ja riidanhakuinen. Hän jumiutuu itseään kiinnostaviin aiheisiin eikä kykene lopet-

tamaan. Hän jumiutuu myös negatiivisiin tunteisiin ja ajatuksiin. (Järveläinen 2008, 6-8; Karhio 2005, 9-24; Tarkkaavaisuus- ja ylivilkkaushäiriö, 2008.)

AD/HD:lla ei ole mitään tekemistä älykkyyden kanssa. Usein AD/HD ihmiset ovat luovia ja lahjakkaita. Leonardo da Vincillä kerrotaan olleen tarkkaavaisuusongelmia. AD/HD ilmeneekin parhaimmillaan energisyytenä, luovuutena, innokkuutena ja motivoituneisuutena. Hän voi olla poikkeuksellisen elinvoimainen, empaattinen ja voimakkaasti tunteva. AD/HD-lapsi ei tyydy valmiisiin ratkaisuihin vaan on kekseliäs ja käyttää omaa mielikuvitustaan. Hän on keskimääräistä uteliaampi ja valmis ottamaan selvää asioista laajemmaltikin. Hänellä voi olla poikkeuksellisen hyvä muisti ja nopea oivalluskyky. Vaikka hän kokee takaiskuja, pystyy hän nopeasti toipumaan niistä. AD/HD-ihminen nauttii haasteista eikä pelkää riskejä. (Mikä on AD/HD? 2005; Tarkkaavaisuus- ja ylivilkkaushäiriö 2008.) Millaisia ominaisuuksia työnantajat haluavatkaan työntekijöiltä?

AD/HD ei ole varsinaisesti sairaus vaan oireyhtymä tai ominaisuus. AD/HD on hyvin monimuotoinen ja sen diagnoosin alle mahtuu hyvin erilaisia ihmisiä. Tarkkaavaisuushäiriön oireistolla ei ole yhtenäistä etiologiaa ja oirekuva vaihtelee yksilöstä toiseen. Myös kehityksen myötä ongelmat tulevat esille erilaisina. Yleensä ensimmäinen mielikuva on säheltävästä ikiliikkujasta, jolla ei ole mitään itsesuojeluvaistoa. Yhtä hyvin diagnoosin on saanut flegmaattinen omissa maailmoissaan viihtyvä lapsi. Riippuen AD/HD-oireista, ne saattavat häiritä koulunkäyntiä ja arkea paljonkin. Sitten on tapauksia, joista ei ulospäin huomaa mitään ja he pärjäävät keskitasoa paremmin koulussa. AD/HD-lastasta ei voi lokeroida, jokainen on omanlaisensa. (Karhio 2005, 8 ; Kerola 2001, 95.)

2.2 Millaisia ongelmia oppimisessa voi olla?

AD/HD -oireyhtymään voi liittyä useita ongelmia, jotka vaikeuttavat oppimista. Usein samanaikaisesti AD/HD:n kanssa esiintyy aivotoiminnan häiriöstä johtuvia vaikeuksia ja oireita. Näitä liittännäisoreita ovat motoriset vaikeudet, hahmottamisvaikeudet, kielelliset häiriöt, oppimisvaikeudet, sekä sekundäärisiä psyykkisiä ja psykososiaalisia ongelmia. (Mikä on AD/HD? 2008.)

Hahmottamisen ongelmat

Hahmottamisen häiriö on yleinen ongelma AD/HD- lapselle. Oman lapseni terapeuttien keskusteluista on ilmennyt, että AD/HD-lapsen on vaikea tulkita aistihavaintoja. Ongelmia voi ilmetä kaikissa aistihavainnoissa. Jollekin on haasteellista hahmottaa kuulemalla kun taas toiselle visuaalinen hahmottaminen tuottaa vaikeuksia.

Nuottien oppiminen perustuu visuaaliseen hahmottamiseen. Oppilas saattaa jatkuvasti eksyä riviltä tai hypätä tahdin yli huomaamattaan. Vaikka nuotit ovat tutut, suoraan nuoteista soitto on hankalaa. Näin ollen oppilas joutuu opettelemaan kappaleen ulkoa jotta pystyy soittamaan sitä soitto tunnilla. (Karhio 2005, 16.) Oppilaiden on myös haasteellista toteuttaa käsillä sitä, mitä silmä näkee.

Audivisuaalinen hahmottaminen eli kuullun hahmottaminen ilmenee vaikeutena erottaa oikea ääni muitten äänien seasta. Oppilas ei pysty erottamaan, mistä suunnasta ääni tulee. Hän ei erota erilaisia äänenpainoja ja samantapaisia sanoja toisistaan. Tämä saattaa vaikuttaa sosiaalsiin suhteisiin, kun toinen ei osaa lukea pieniä eleitä. (Järveläinen Pirjo 2008, 8.) Tällaisissa tilanteissa pieni lapsi voi olla kuin norsu lasikaupassa, eikä hän itse ymmärrä aiheuttaneensa mitään hämminkiä.

Järveläinen kertoo Michelssonin kirjoittaneen, että AH/HD-lapsilla voi olla yli- tai aliherkkyttä koskettamiseen. Heillä on heikko taktiilinen eli kosketusaisesti. (Järveläinen 2008, 8.) Olen kuullut, että esimerkiksi jotain saattaa haitata vaatteiden pesulaput. Kaikki pesulaput pitää poistaa koska ne hiertävät. Soitonopettaja ei tule ajatelleeksi, että joillekin koskettaminen voi tuntua oikeasti epämiellyttävältä. Useimmiten soitonopettajat opettavat erittäin fyysisesti, koska tuntoaisti auttaa ymmärtämään paremmin miten liikerataa ja rentoutta haetaan.

Motoriset ongelmat

Ongelmia voi olla sekä hienomotoriikassa että karkeamotoriikassa. Karkeamotoriikassa se näkyy yleisenä kömpelyytenä. Juokseminen on kankeaa. Jalat viuhkovat sivulle juostaessa ja yläkroppa tekee käsien kanssa kierto liikettä mukana. Juoksua ei voi sanoa sulavaksi. Kokonaismotoriikan häiriöisen lapsen on vaikea yhdistää eri lihasryhmien toimintaa. Hänelle on haaste saada toimimaan eri raajat eri aikaan. Refleksitoiminto on heille yleistä. Viulunsoiton opettajalle saattaa olla haastavaa opettaa asemanvaihtoja. Viulukäsi keventyy asemanvaihdon aikana, se ei saisi vaikuttaa jousikäteen.

Hienomotoriset ongelmat näkyvät sorminäppäryyden puuttumisena. Käden ja silmän yhteiskoordinaatio ei ole harjaantunut. Kynäote on vaikea, koska tuntoaisti on heikko eikä kynä ”istu” luontevasti käteen. Kaikki se, mikä tuntuu hankalalta ja ponnistelua vaativalta, on vastenmielistä harjoitella.

2.3 Miten oireet ilmenevät soittotunnilla?

Kuten jo aiemmin mainitsin, AD/HD-diagnoosin alle mahtuu hyvin erilaisia tapauksia. Oireita on monenlaisia ja ne voivat poiketa eri henkilöissä melkoisesti. Heidän on vaikea toimia sääntöjen ja ohjeiden mukaan, koska heillä on vaikeuksia oman toiminnan ohjauksessa. Ilpo Karhio(2005, 16-17) otti esille omassa opinnäytetyössään seuraavia oireita:

- Oppilas on omissa ajatuksissaan ja tuntuu ettei hän näe eikä kuule. Opettaja yrittää ottaa kontaktia, mutta hän ei tunnu kuuntelevan, mitä hänelle sanotaan.
- Oppilas on levoton ja tuntuu, että hän jatkuvassa liikkeessä. Liikehdintä voi näkyä myös levottomana jalkojen ja sormien naputteluna.
- Oppilaalla on pakonomainen tarve puhua koko ajan. Tunnilla saatetaan keskustella jostain asiasta, kun oppilas saattaa alkaa puhua yhtäkkiä aivan muusta aiheesta.

- Uusissa tilanteissa AD/HD-lapsi on ”hukassa”, kaikki voi olla yhtä kaaosta hänen päässään. Hän ei kykene hahmottamaan minne hänen pitäisi mennä ja milloin. Hän ei hahmota uutta tilaa ja se voi tuntua pelotavalta. Hänen koko energiansa menee tilanteen vaatimien tekijöiden hahmottamiseen. Riittääkö energia vielä soittotunnilla soittamiseen...?
- Oppilas tarvitsee muita enemmän aikaa asioiden pohtimiseen, ja motoriset vaikeudet hidastavat kappaleen oppimista. Hahmottamisongelmien vuoksi oppiminen on hitaampaa kuin muilla.
- Oppilas on usein alisuoriutuja. Vaikka oppilas olisikin harjoitellut, hän saattaa mennä tunnilla paineen alla lukkoon. Opettajalle voi syntyä vaihtelma, ettei oppilas ole harjoitellut.
- Nuottien hahmottamisessa on vaikeuksia. Hän saattaa hypätä riviltä toiselle, eikä itse huomaa lainkaan. Oppilas joutuu opettelemaan kappaleen ulkoa ennen kuin hän ”pystyy” soittamaan.

Klassisessa musiikissa korostuu nuoteista soittaminen. Kevyen musiikin puolella soitetaan paljon korvakuulolta, eikä nuoteista muodostu niin suurta ongelmaa.

Lisäksi Kerola (2001, 119) kertoo oppilaan jumiutuvan asioihin. Työn aloittaminen on hankalaa ja siirtyminen tehtävästä toiseen lähes ylivoimaista. Kyseessä on neuropsykologinen juuttumisvaikeus. Aivojen etuosa ohjaa toimintojen käynnistymistä ja joustavuutta. Saattaa olla että aivojen etuosien motoriset alueet eivät ole riittävästi ”kypsyneet”. Tämä saattaa näkyä soittotunnilla eri tavoin. Instrumentin ja nuottien esille ottamiseen kuluu kohtuuttomasti aikaa. Siirryttäessä kappaleesta toiseen, oppilas saattaa kauan asetella jouta käteensä tai hakea hyvää soittoasentoa, ennen kuin hän pystyy aloittamaan uuden läksyn. Jonkun on vaikea aloittaa soittamista ja hän soittaa ensimmäistä tahtia uudestaan ja uudestaan, ennen kuin kykenee jatkamaan eteenpäin. Karhio (2005, 17) kirjoittaa Michelssonin kertoneen että nämä oireet ovat hyvin yleisiä ja niitä saattaa esiintyä myös ”normaaleilla” oppilailla. Väsymys on tekijä, joka saattaa aiheuttaa oireita. Jos oppilaan käytöksessä on näitä piirteitä koko ajan, on mahdollista että hänellä on AD/HD.

3 AH/HD-LAPSEN OPETTAMINEN

3.1 Kuinka erilaista lasta opetetaan?

Haastattelin Jyväskylässä Terapiatalon musiikkiterapeutti Heli Kallio-Lampista ja Pohjanlammen ala-asteen erityisluokan opettaja Leena Knuuttilaa saadakseni tietoa, kuinka he työskentelevät AD/HD-lasten kanssa. Halusin selvittää, löytyisikö heidän opetuksestaan ideoita soitonopetukseen.

Leena Knuuttilaa haastatellessa tuli ilmi, että koulumaailma on aika kaukana yksilösoittotunneista. Heillä on tiettyjä erikoisvälineitä, joilla voidaan auttaa lasta oppimaan joku asia. Esim. jos on ongelmia kynäotteessa, annetaan oppilaalle kolmiokynä, jolloin sormet itsestään menevät oikein kynän ympärille. Tandomi-pöytä on motorinen alusta, jolla harjoitellaan kummallakin kädellä yhtä aikaa peilikuvaliikettä. Symmetrisen liikkeen avulla harjoitellaan kehon eri puolien yhteistyötä. Luokasta löytyy myös trampoliini, jossa oppilas voi purkaa ylimääräistä energiaa. Hän saa tehdä siinä motorisen tankkauksen. Trampoliinilla voi myös harjoitella sanojen rytmejä. Vaikka heillä on selkeästi vain koulumaailmaan kuuluvia juttuja, löytyi sieltä käyttökelpoisia ideoita myös musiikinopiskeluun.

Opettajien työkalut- millaiset keinot auttavat?

Kerron ensin haastattelujen pohjalta esiin nousseita ideoita. Löysin myös muista lähdeaineistoista käyttökelpoisia ajatuksia, jotka esittelen sen jälkeen. Erityisopettaja Leena Knuuttila kertoi koulumaailmasta seuraavaa:

- Opetus perustuu jaksottamiseen. Aina välillä on tauko, jonka aikana oppilas voi liikkua. Liikkuminen voi olla esim. kynän teroittaminen. Koska AD/HD-lasten on vaikea pysyä paikoillaan, ei pidä kahlita heitä. Täytyy tarkkailla, milloin he tarvitsevat” motorista tankkausta”.(Knuuttila, L.

2008.) Soittotunnilla hyötyliikuntaa voisi olla vaikka jousen hartsaus tai taukojumppa.

- Opetuksessa käytetään runsaasti mielikuvia. Esim. aakkosten opetelussa käytetään apuna kirjaimen muotoon liittyviä mielikuvia. (Knuuttila, L. 2008.) Soittamisessakin mielikuvien avulla opetetaan niin teknisiä kuin musiikillisia asioita. Viulunsoitossa jousikäden rystysten pitäisi olla pehmeät eli sormet eivät ole suorassa. Olen sanonut oppilailleni että ei saa olla torahampaita. Sana torahammas saa aikaan sen että oppilaat yrittävät laittaa rystyset alas.
- Opeteltaessa uusia muotoja tai kirjaimia käytetään hyväksi syvämuistia, jos oppilaalla on hahmottamisvaikeuksia. Opettaja fyysisesti ohjaa omalla kädellä oppilasta löytämään oikean liikeradan. (Knuuttila, L. 2008.) Viulunsoiton opettajat auttavat jousen löytämään oikean liikerradan pitämällä yhdessä oppilaan kanssa jousesta kiinni. Syvämuistia ei voida käyttää, jos oppilaalla on kosketus yliherkkyyttä.
- Annetaan välittömästi palaute onnistumisesta. Opettaja piirtää onnistuneen tehtävän viereen hymysuun. Kun tuntikäyttäytyminen on mennyt hyvin, opettaja piirtää pallon taululle. Oppilaat keräävät tietyn määrän palloja, josta seuraa palkinto.
- Kirjoitusta harjoitellessa voi sulkea silmät. Otetaan yksi aisti pois, jolloin asia on hahmotettava fyysisesti. (Knuuttila, L. 2008.) Samaa voisi kokeilla soittotunnilla asemanvaihtoja harjoiteltaessa. Kun näköaisti on pois, täytyy turvautua kuulo- ja tuntoaistiin.
- Muistia harjoitellaan kuvien avulla esim. laulunsanat voi kuvittaa (Knuuttila, L. 2008). Laulajille tästä voisi olla hyötyä. Tekstiä voi myös värittää, silloin sanat jäävät paremmin mieleen.

Musiikkiterapeutti Heli Kallio-Lampinen kertoi seuraavasti:

- Uudet kappaleet lauletaan tai soitetaan malliksi. Voidaan soittaa korva-kuulolta, jos nuottien hahmottaminen vie kaiken energian. Kappaleen valinnassa voi kiinnittää huomiota siihen, että melodia on helppo oppia.
- Jos oppilaalla ilmenee ongelmia nuottikuvan hahmottamisessa, nuotit väritetään ja kuvioidaan. Kirsi Vikman ja Markku Kaikkonen ovat tehneet kuvionuottikirjan nimeltä Piano soikoon(1999). Siinä nuoteilla on omat muotonsa ja värinsä. Tarkoituksena on siirtyä vähitellen kuvionuoteista perinteisiin nuotteihin. Mustavalkoisen nuottikuvan hahmottaminen voi olla liian abstraktia. Mm Colours-strings-metodi käyttää aluksi värillisiä nuotteja, jotka helpottavat nuottikuvan hahmottamisessa.
- Nuottikuvan olisi hyvä olla iso, koska joidenkin on vaikea hahmottaa pienestä notaatiosta. Kappaleesta voi ottaa A3 kopion. Kannattaa opetella fraasi kerrallaan pienissä osissa. Opettaja ja oppilas voivat yhdessä koota uutta laulua. Nuottikopiosta leikataan opeteltava fraasi ja väritetään nuotit. Konkreettisesti rakennettaisiin laulua eteenpäin.
- Palkitse, vahvista ja palkitse. Psykologisesti tarrapalkintojen teho on valtava. Oppilas voi kerätä onnistumisleimoja ja päästä palkintona teatteriin tai elokuvaan.
- Karsi verbaalisia ärsykeitä. Näytä, kokeile, jäljittele soittimella, keholla, taputa ja liiku.
- Käytä multisensorisia aisteja. Se minkä soitat, myös laulat ja liikut.

- Lapsi tarvitsee paljon aikaa vastatakseen kysymyksiin ja reagoidessaan pyyntöihin. Pitkitä pinnaasi ja hidasta vauhtia.
- Vertaa uutta asiaa ennen oppimaanne. Luokittele, järjestä, piirrä ja lokeroi. Auta lapsen aivoja oivaltamaan.
- Auta lasta valitsemaan kappaleita, joissa hän voi onnistua. Jos lapsi rakastaa jotain teemaa esim. Fur Elise, palkinnoksi voi lapsen antaa soittaa teemaa uudestaan ja uudestaan, vaikka kappale sinänsä on liian vaikea.
- Ajan hahmottaminen on abstrakti-asia. Kuvalliset kortit auttavat tunnin rakentamisessa. Kuvista näytetään selkeästi millaisia harjoituksia tehdään. Oppilas itse voi myös valita korteista mitä harjoitusta haluaa tehdä. Haluavathan ”normaalit” aikuisetkin tietää päivän rakenteen. Koulutustilaisuuksissa näytetään aina aluksi päivän kulku, me haluamme tietää milloin on ruokatunti. Kun tietää päivän rakenteen on helpompi keskittyä olennaiseen.(Kallio-Lampinen 2008.)

Seuraavia ehdotuksia löytyi Kyllikki Kerolan(2001, 74-225) toimittamasta kirjasta Struktuuria opetukseen. Kirja on tarkoitettu kasvattajille, vanhemmille ja opettajille. Kirja oli enemmän kohdistettu koulumaailmaan, mutta sieltä löytyi selkeitä käytännön esimerkkejä joita voi soveltaen käyttää musiikkioppilaitoksissa.

- Koska oppilaalla on ongelmia oman toiminnan kokonaisvaltaisessa ohjaamisessa ja kontrolloinnissa, sekä vaikeuksia siirtyä tilanteesta toiseen, on hyvä pilkkoa kokonaisuus osiin. Osatoiminnot analysoidaan ja harjoitellaan erikseen, jonka jälkeen kokonaisuus voidaan saada hallintaan.
- Joustoharjoituksista voi olla apua siirryttäessä uuteen asiaan. Siirtymätilanteet aiheuttavat AD/HD-lapsissa levottomuutta ja heillä voi esiintyä

jumiutumista edelliseen tehtävään. Tuttu joustoharjoitus viestittää oppilaalle, että siirrytään harjoituksesta toiseen. Ne voivat olla rytmejä tai riimityksiä. Ne helpottavat uuden työn aloittamista. (Kerola 2001, 119.) Soittotunnin siirtymätilanteet voi hyödyntää taukojumppana. Mielestäni joustoharjoitus kuulostaa harhaanjohtavalta, siirtymäharjoitus kuulostaisi loogisemmalta.

- AD/HD-lapselle usean ohjeen pitäminen mielessä samaan aikaan tuottaa vaikeuksia. Ohjeiden tulisi olla selkeitä ja lyhyitä. Uusia ohjeita ei pitäisi antaa, ennen kuin edelliset on ymmärretty. Opettajan olisi hyvä tietoisesti tarkkailla omaa puhettaan ja pyrkiä selkeyttämään sitä.
- Rutiinit auttavat selkeyttämään tunti-ilannetta. Koulupäivien on hyvä olla samanlaisia ja tuntien noudattaa tiettyä kaavaa. Kun poiketaan rutiineista, se aiheuttaa levottomuutta ja ahdistusta ja häiritsee opetusta. (Kerola 2001, 120.) Oppilas käyttäytyy ei-toivotulla tavalla uusissa sosiaalisissa tilanteissa silloin, kun rutiineista poiketaan. Hänellä on turvallinen olo kun hän tuntee hallitsevansa tilanteen. Soittotunti saattaa olla heille aivan käsittämätön ajan jakso. Mikäli poiketaan totutusta kaavasta esim. on soittajaiset, tilanne on syytä käydä etukäteen lävitse.
- Ylimääräiset visuaaliset asiat häiritsevät oppilasta. Luokkatilan ”sisustus” olisi hyvä järjestää niin että oppilas on soittaessaan selkä ikkunaan päin. Luokkatila kannattaisi riisua kaikesta ylimääräisistä ärsykkeistä. Tavaroilla, jotka ovat esillä olisi hyvä olla pysyvät paikat. Oppilaassa aiheuttaa hämmennystä, jos tavarat vaihtavat paikkoja. Hänen huomionsa saattaa kiinnittyä oppimisen kannalta kaikkeen epäoleelliseen.
- Monet ajattelevat, että etupulpetti on AD/HD-lapselle paras paikka istua luokassa. Ongelmana on se, että lasta häiritsee mitä hänen selkensä takana tapahtuu. Hänen täytyy saada näkökenttäänsä koko tila. (Kerola 2001, 138.) Esim. orkesterissa ei pidä laittaa AD/HD-lastaa soittamaan etupulppiin. Hän alkaa pyörimään levottomasti paikallaan ja yrittää vilkuilla taaksepäin eikä pysty keskittymään soittamiseen.

- Kinesteettisen eli tuntoaistin käyttäminen on suositeltavaa. Varsinkin pojat kaipaavat toiminnallisuutta ja hyötyvät tuntoaistin kautta tapahtuvasta konkreettisesta opetuksesta.
- Jos tunnilla ilmenee häiriökäyttäytymistä, tulisi muistaa pitää lapsen käytös ja lapsi itse erillään. Lapselle tulee helposti kuva, että hän on huono, koska käyttäytyy niin. He joutuvat helposti negatiiviseen kierreeseen joka lisää häiriökäyttäytymistä. Opettajan olisi hyvä löytää edes pientä positiivista pilkahdusta tunnista, jotta negatiivinen kierre saataisiin katkaistua.
- Usein tarkkaavaisuushäiriöinen lapsi tarvitsee voimakkaan palautteen, jotta hänen huomionsa kiinnittyisi siihen. Otetaan olkapäästä kiinni ja katsotaan silmiin. Katsekontakti on tärkeä.
- On hyvä arvioida oppilaan kanssa yhdessä kuinka tunti meni. Pienet palkinnot kuten tarrat motivoivat harjoittelemaan. Mutta on tärkeää pitää sovitusta asioista puolin ja toisin kiinni, sillä muuten ne menettävät merkityksensä.

Useimmat ohjeet tuntuvat itsestänselvyyksiltä, niissä ei ole mitään yllättävää. Suurin haaste niissä onkin niitten toteuttaminen vaativan lapsen kanssa. Yksinkertaisten neuvosten toteuttaminen käytännössä päivästä päivään vaatii opettajalta sitkeyttä ja kärsivällisyyttä. Jokainen asia on aina jaksettava tehdä yhtä paneutuneesti ja se on se, mikä tekee nämä itsestänselvyydet toimiviksi ideoiksi.

Yhteistyö vanhempien kanssa

Viimeisenä, mutta ei vähäisimpänä, on vanhempien ja opettajan yhteistyö. Opettajille on tärkeää saada taustatietoja oppilaasta. Joskus on käynyt niin, että opettaja on saanut tietää vasta vuosia myöhemmin oppilaalla olleen hahmottamisvaikeuksia. Opettaja on ihmetellyt, miksi oppilas ei tee kotiläksyjään. Hän on pitänyt oppilasta laiskana ja tuntitilanne on junnannut paikallaan. Jos hänellä olisi ollut tiedossa oppilaan hahmottamisongelmat, olisi hän suhtautunut asiaan toisin ja pyrkinyt etsimään uusia keinoja.

Ymmärrän myös vanhempia, jotka eivät halua kertoa lapsensa taustoja opettajalle. He ovat kulkeneet lapsensa kanssa pitkän tien. Lapsi on voinut olla testattavana jo ennen kolmea ikävuotta. Papereita on lähetetty neuvolaan, lääkäreille ja päiväkotiin. Jossain vaiheessa astuu kuvaan mukaan sairaalan lasten neurologinen osasto, jossa toimintaterapeutti, fysioterapeutti, psykologi, puheterapeutti ja neurologi kartoittavat lapsesi ongelmaa. Taas papereita lähetetään lapsen omille terapeuteille (toiminta- ja puheterapeutti), neuvolaan ja päiväkotiin tietenkin vanhempien suostumuksella. Kun tulee kouluun lähtö, taas kaikki lapsesi tiedot menevät koululle. Jossain vaiheessa kysyy itseltään, että missä kaikkialla onkaan lapsesi henkilökohtaisia tietoja. Vuosi toisensa perään taistellaan Kelan kanssa terapioiden saannosta, saako lapsi vielä terapiota vai ei. Vanhemmat eivät yksinkertaisesti enää joko jaksa tai he kokevat, että heidän lapsensa tietoja on ihan riittävästi ripoteltu ympäri maailmaa. He pelkäävät lapsensa leimautumista ja ovat huolissaan hänen kaverisuhteidensa puolesta. On sääli että näinkin voi ajatella. Itse uskon, että vain kertomalla muille oman lapseni ongelmista voin auttaa häntä. On tärkeää että ihmiset ymmärtävät, mistä tietynlainen käytös johtuu.

Musiikkioppilaitoksissa pitäisi korostaa vaitiolovelvollisuutta. Näin henkilökohtaiset asiat eivät saisi olla opettajanhuoneessa puheenaiheena. Luulen, että useimmat vanhemmat eivät luota opettajan vaitiolovelvollisuuteen ja siksi moni asia voi jäädä sanomatta. Uskon, että koulumaailman vaitiolovelvollisuus on itsestäänselvyys lasten vanhemmille mutta harrastuspuolen ei ole. Musiikkioppilaitosten pitäisi enemmän korostaa salassapitovelvollisuutta ja saada vanhemmat tietoisiksi siitä.

Opettajaa, joka on huomannut lapsen tuntikäyttäytymisessä jotain poikkeavaa, kehottaisin hienovaraisesti tiedustelemaan, miten koulussa tai päiväkodissa menee. Usein on niinkin, etteivät vanhemmat ole havainneet mitään hälyttävää. Opettajien ei pidä pelätä kertoa totuutta, jos vanhemmat tarkemmin kysyvät. Itse olen ollut äärimmäisen kiitollinen niille ihmisille, jotka huomasivat lapsessani jotain poikkeavaa, ja uskalsivat sanoa sen ääneen. Olin jo itse alkanut epäillä, mutta en ymmärtänyt, että on oikeasti lähdeettävä hakemaan apua lapselleni. Mitä nuorempana tukitoimet alkavat sen parempi.

3.2 Kokemuksia erityisoppijoiden opetuksesta

Opetushallitus julkaisi vuonna 2002 opetussuunnitelman perusteet, jonka tarkoituksena oli mahdollistaa erityisoppilaiden opiskelu musiikkioppilaitoksissa. Erityisoppilaille on mahdollisuus tehdä henkilökohtainen opetussuunnitelma eli HOPS. Joissain musiikkioppilaitoksissa on lähdetty rohkeasti toteuttamaan opetussuunnitelmaa ja toisaalta edelleen löytyy musiikkiopistoja, joissa musiikin erityisopetuksella ei ole mitään sijaa. Opintojen tavoitteiden tulisi olla musiikkikasvatuksellisia ja tapahtua oppilaan omista lähtökohdista käsin. Opettajan tehtäväksi jää löytää keinot miten opettaa oppilaalle musiikillisia tietoja ja taitoja. Muutos lähtee aktiivisista opettajista, jotka tiedostavat kehittymistarpeensa. Mitä enemmän oppilaat eroavat toisistaan, sitä enemmän se vaatii ammattitaitoa opettajalta.

Suomessa uraa uurtavaa työtä on tehnyt musiikin erityispalvelukeskus Resonaari, joka toimii Helsingissä. Sen ovat perustaneet Markku Kaikkonen ja Kaarlo Uusitalo vuonna 1995. Resonaarissa tehdään musiikin erityispedagogiikan, musiikkikasvatuksen, kuntoutuksen ja musiikkiterapian kehittämis- ja tutkimustyötä. He kehittävät materiaalia erityisryhmien musiikintoiminnan käyttöön. Resonaarissa toimii myös musiikkikoulu, joka on suunnattu erityisryhmille. Opetusta annetaan yksilötunteina ja ryhmäopetuksena. Opetusta annetaan tällä hetkellä seuraavissa soittimissa: piano, kosketinsoittimet, kitara, rummut, basso ja laulu. Erillisinä projekteina opetusta annetaan sellossa ja harmonikassa. Kokeiluluontoisesti instrumenteista on mukana kantele ja nokkahuilu. Koulu ei ole määrittänyt opetustaan minkään genren mukaan. Käytännössä kuitenkin suurin osa opetettavasta musiikista pohjautuu afroamerikalaiseen musiikkiin. Opetussuunnitelma perustuu taiteen perusopetuksen mukaisiin tavoitteisiin ja sisältöihin. Oppilaille laaditaan henkilökohtainen opetussuunnitelma, jonka mukaan etenemistä seurataan. Tavoitteet ovat musiikkikasvatuksellisia mutta opetuksessa huomioidaan myös kuntoutukselliset tavoitteet. Oppilaita on n. 170 ja he kaikki kuuluvat nk. erityisryhmiin. Suurin ryhmä on kehitysvammaiset. Pääsykokeita ei ole, vaan oppilaita otetaan il-

moittautumisjärjestyksessä. Valintakriteerinä on se, että oppilas hyötyy musiikin opiskelusta ja hänellä on kyky ja valmiudet osallistua koulun toimintaan.(Resonaari 2009.)

Musiikkiterapeutti Kaarlo Uusitalo kehitti kuvionuottimenetelmän 1990-luvun taitteessa terapiatyönsä avuksi. Hän huomasi, että nuottikirjoituksen täytyy olla hyvin konkreettista, pelkistettyä ja selkeää. Näin syntyivät kuvionuotit konkreettisine muotoineen ja väreineen. Uusitalo kehitti nuotit erityisryhmille, mutta on huomannut, että se sopii kaikilla aloitteleville musiikin harrastelijoille. Kuvionuottimenetelmän tutkimus- ja kehittämishanke aloitettiin Resonaarissa vuonna 1998 ja seuraavana vuonna julkaistiin pianonsoiton alkeispedagogiikkakirja ”Piano soikoon. Kuvionuoteista perinteiseen nuottikirjoitukseen”(1999). Musiikin erityispalvelukeskus Resonaari tarjoaa myöskin koulutus-, informaatio- ja konsultointipalveluja. He pitävät koulutuksia erityisoppijoiden kanssa työskentelystä eri musiikkioppilaitoksissa.(Resonaari 2009.)

Resonaarin henkilökunnasta löytyy musiikkikasvattajia ja muutama musiikkiterapeutti. Kysyinkin musiikin erityispalvelukeskus Resonaarin johtajalta Markku Kaikkoselta, miten he ovat onnistuneet opettamaan erityisoppijoita, kun se tuntuu niin vaikealta tavallisessa musiikkioppilaitoksessa. Hän nosti esiin tutkimus- ja kehittämistyön. Koulun toimintaan liittyy koko ajan tutkimus- ja kehittämistyötä ja heillä on oikeasti halu ratkaista ongelmia. Verkostoitumisesta hän piti tärkeänä. Resonaarin työyhteisössä he tukevat toinen toistaan ja samalla he saavat tietoa toisiltaan. Resonaarin oppilaista ei yksikään pystyisi tekemään tavallisen musiikkiopiston mukaisia tasosuorituksia vaan heille kaikille tehdään HOPS. Oppimisprosessi on sama kuin ”normaaleilla” oppilailla mutta oppiminen vaatii enemmän aikaa. Musiikkioppilaitoksissa on Markku Kaikkosen mielestä rakenteellinen ongelma. Pitäisi ratkaista kysymys, miten erityisoppijoita voidaan ottaa oppilaiksi musiikkiopistoon. Tässä näkyy paljolti myös se, minkälainen oppija-käsitys oppilaitoksilla on. Täydennyskoulutusta tarvitaan kentällä, jotta osattaisiin kohdata erilainen oppija. Opettajilta puuttuu pedagoginen osaaminen erityisoppijoiden kanssa. Musiikkileikkikoulusta erityisoppijoita vielä löytyy, mutta jos siitä haluaa edetä soittotunneille, ovet sulkeutuvat. Vaikka on ongelmia, on Markku Kaikkonen pannut merkille, että

musiikkioppilaitosten rehtorit ovat tukemassa opettajia, jotka haluavat kehittää omaa erityisosaamistaan.(Kaikkonen 2009.)

Kuopion konservatorio on tehnyt pioneerityötä erityisopetuksen kehittämisessä. Kuopion konservatorion rehtori Anna-Elina Lavaste oli mukana Opetushallituksen työryhmässä, joka uudisti taiteen perusopetuksen musiikin laajan oppimäärän opetussuunnitelman perusteet(2002). Hänen ehdotuksestaan Kuopion konservatoriossa aloitettiin kokeiluluonteisesti kehitysvammaisten lasten musiikinopetus vuonna 2000. Vuodesta 2002 musiikin ja tanssin erityisopetus on kuulunut Kuopion konservatorion toimintaan. Oppilaitos sai v. 2002 opetushallitukselta erillisrahoitusta yksilöllistetyn opetuksen kehittämistyöhön. (Lavaste 2009.)

Kuopion konservatoriossa erityisopetus toteutetaan yksilö- ja ryhmäopetuksena. Suurin osa erityisoppilaista osallistuu ryhmäopetukseen, musiikkileikkikouluun ja tanssimusiikkileikkikouluun. Yksilöllistettyyn soitonopetukseen osallistuu 9 oppilasta ja heille kaikille on tehty henkilökohtainen opetussuunnitelma. Kuopiossa toteutetaan yksilöllistettyä oppilasvalintaa erityisoppilaiden kohdalla. Heillä on kolme väylää päästä oppilaiksi. Jos erityisoppilas on aikaisemmin ollut mukana ryhmäopetuksessa ja osoittanut siellä potentiaalia musiikin opiskeluun, hänet voidaan hyväksyä oppilaaksi. Jos erityisoppilasta ei tunneta ennestään, voidaan järjestää tutustumisjakso, jonka aikana arvioidaan hänen mahdollisuutensa opiskella musiikkioppilaitoksessa. Osa erityisoppilaista tulee sisään normaalien pääsykokeiden kautta. Jossain vaiheessa opiskelua voi ilmetä lukiongelmia tai oppimishäiriöitä, jolloin oppilaalle tehdään HOPS. Kuopion konservatorion rehtori Anna-Elina Lavaste painottaa, että valintakriteerit on kirjattu opetussuunnitelman perusteisiin. Oppilaalta edellytetään kykyä käyttää hyväkseen annettavaa opetusta(musiikin laajan oppimäärän opetussuunnitelman perusteet 10§). Oppilaasta etsitään musiikillista lahjakkuutta eli valintaperusteet ovat samat kuin normaaleillakin lapsilla. Niin kauan kuin opinnoille voidaan asettaa mielekkäitä tavoitteita, opiskelijat saavat opinto-oikeuden. Maksimissaan heillä on 10-vuotta opiskeluoikeutta. Henkilökohtainen opiskelusuunnitelma tehdään vuodeksi eteenpäin eli yksilöllistetyn oppilaan opiskeluoikeus tarkistetaan vuosittain.(Lavaste 2009.)

Kuopion konservatorion omasta henkilökunnasta löytyy erityisosaamista. Annukka Knuutila on musiikkileikkikoulun opettaja mutta myös erityisopetuksen vastuopettaja. Hän on valmistunut sekä musiikkileikkikoulun opettajaksi että toiminnalliseksi musiikkiterapeutiksi. Knuutila on työskennellyt aikaisemmin päätoimisena musiikkiterapeutina 7 vuotta. Hän pitää työnsä mielenkiintoisimpana haasteena kehitysvammaisten musiikinopetuksen kehittämistä. Kuopion konservatoriossa on vakituksena toimintamuotona kaksi kehitysvammaisten lasten tanssimuskariryhmää, yläkouluikäisten tanssiryhmä ja kaksi bändikouluryhmää. Kehitysvammaisia lapsia on myös integroituna normaaleissa muskariryhmissä, mikä on haasteellista Knuutilan mukaan. Kehitysvammaisille oppilaille annetaan yksilöllistettyä opetusta mm. pianonsoitossa ja laulussa. (Knuutila, A. 2009.)

Konservatorion opettajille on järjestetty sisäistä koulutusta erityisopetuksen tiimoilta. Annukka Knuutila toimii erityisopetuksen vastuopettajana, jonka kanssa opettajat voivat yhdessä miettiä opetusmenetelmiä ja – tavoitteita. Tällä hetkellä n. 7 opettajalla on erityisoppilaita. Siinä on edustettuina musiikkileikkikoulu ja tanssimusiikkileikkikoulu. Instrumenteissa viulu, sello, piano, kitara ja laulu on mukana erityisopiskelijoita. (Knuutila, A. 2009; Lavaste 2009.)

Lavaste odotti paljon opetussuunnitelma uudistukselta mutta on pettynyt siihen, kuinka hitaasti musiikkioppilaitokset ovat reagoineet opetuksen yksilöllistämiseen. Hän on ottanut erityisoppijoiden aseman omaksi asiakseen ja on käynyt puhumassa useissa oppilaitoksissa sen puolesta. Erityisoppijat eivät osaa hakeutua musiikkioppilaitoksiin, koska mahdollisuudesta ei juurikaan tiedoteta. Ei synny kysyntää, jos ei ole tarjontaa. Lavasteen mukaan oppilaitoksen rehtorin asenne ratkaisee siinä, halutaanko erityisopetusta järjestää. Lavaste on kerännyt eri musiikkioppilaitoksilta tietoa siitä, kuinka he ovat järjestäneet erityisopetuksen. Tänä keväänä pitäisi valmistua hänen opinnäyte-työnsä kyseisestä aiheesta. (Lavaste 2009.)

Vaasassa toimiva Kuula-opisto käynnisti syksyllä 2004 opetushallituksen tuella erityistä tukea tarvitsevien oppilaiden opetuskokeilun. Opetuskokeiluun osallistui 12 opettajaa joista puolet antoi yksilöllistä opetusta. Kokeilussa oli mukana 35 lasta, josta suurin osa osallistui ryhmäopetukseen. Opettajille jär-

jestettiin vapaaehtoinen koulutus, jota pidettiin kolmena viikonloppuna. Niille opettajille, jotka osallistuivat opetuskokeiluun, oli lisäksi tarjolla työnohjausta ja – opetusta pienryhmissä sekä henkilökohtaista ohjausta. Koulutus jakoi opettajien mielipiteet. Toiset kokivat saaneensa tukea erityislasten opettamiseen kun taas toisten mielestä ei saatu riittävästi konkreettisia neuvoja. Kokeilun myötä opettajat huomasivat oppivansa vähintään yhtä paljon kuin oppilaansa etsiessään uusia opetusmenetelmiä. HOPS:in laatiminen koettiin vaativaksi ja keskeiseksi kysymykseksi nousikin tarvitaanko aina musiikin erityisopetukseen diagnoosin kaltainen asiantuntijalausunto. Opettajat huomasivat joukossa olevan erityisoppilaita, jotka eivät pystyneet kommunikoimaan ja kohtaamaan opettajan kanssa tasolla, joka mahdollistaa tavoitteellisen opiskelun. Heidän mielestään näiden erityisoppilaiden opetus ei sovellu Kuula-opiston kaltaisille tavallisille musiikkiopistoille. (Laitinen 2006, 35 - 63.)

Kuula-opiston rehtori Rolf Nordman(2009) kertoi Resonaarin kuvionuottikoulutuksesta, joka toteutettiin opetuskokeilun jälkeen. Muutama heidän opettajistaan innostui kuvionuoteista ja he ovat itsenäisesti opiskelleet kuvionuottimenetelmää lisää. Rolf Nordmanin mielestä 2004 opetuskokeilun jälkeen opettajien valmius ymmärtää erilaista oppilasta on aivan toisella tasolla. Heidän toimintaansa kuulu musiikkikerho, jossa on neljä 13-16-vuotiasta kehitysvammaista nuorta. Oppilaat ovat valikoituneet nuorten oman koulun opettajan kautta, pääsykokeita ei ole ollut. Soitinopetuksesta erityisoppijoita löytyy 4-5 lasta, instrumentteina viulu, trumpetti, huilu ja piano. Lasten diagnoosit ovat hyvin erilaisia kuten näkövamma tai dysfasia.

Tuija Kiviranta kirjoittaa Stephen Zdzinskin tutkineen erityislasten opettamista. Ulkomailla opetusta on käytännössä kokeiltu onnistunein tuloksin. Zdzinski on huomannut että instrumenttiopettajat voivat opettaa erityisoppijoita, jos he ovat valmiita suhtautumaan avoimesti soitonopetukseen. Perinteisen soitonopetuksen tradition lisäksi on löydettävä uusia lähestymistapoja. Zdzinskin mielestä vanhempien sitoutuminen lapsen harrastukseen edesauttaa oppilasta. (Kiviranta 2008, 12.)

Omat kokemukseni erityisoppilaista

Vuosien varrella olen kohdannut monenlaista oppijaa. On ollut lapsia, joilla on ollut hahmotusvaikeuksia, masennusta tai AD/HD:ta. Lisäksi mahdollisesti on ollut muitakin oppilaita, joiden diagnoosista en ole tiennyt. Nuorempana minulla ei ollut mitään tietoa eikä ymmärrystä erityisoppijoista. En edes ollut kuullut mistään AD/HD:stä tai vastaavasta. Kaikkia oppilaita opetin saman kaavan mukaan. Ihmettelin, kun joku oppilas ei oppinut nuotteja. Mielessäni ei edes käväissyt ajatus, että oppilaalla saattaa olla hahmottamisen kanssa ongelmia. Oman lapseni ongelmien myötä silmäni ovat avautuneet. Olen opettanut tyttöä, joka heijasi itseään kun puhuin. Ymmärsin että tytön on saatava liikkua mutta samalla hän kykeni kuuntelemaan puhettani. Heijaus olisi saattanut ärsyttää jos en olisi tiennyt, mistä se johtui. Hänen äitinsä oli hämmästynyt kun kerroin kuinka hyvin tyttö jaksoi keskittyä soittotunnilla. Koulussa oli ollut ongelmia, mutta meillä kahden kesken ei ollut vaikeuksia. Pysin antamaan positiivista palautetta pienestäkin onnistumisesta. Voi olla että hän koki saavansa muualta pääosin negatiivista palautetta ja siksi soittotunnit tuntuivat kivoilta kun siellä hän koki myös onnistumista. Hänellä oli nuotinluvussa hahmotusongelmia ja toisinaan tuntui, että hän oli unohtanut kaiken mitä edellisellä tunnilla oli opittu. Tytön äiti myös oli huomionnut asian. Tyttö oli kuin pohjaton kaivo, mutta minua motivoi se kun näin kuinka hän yritti. Nuottienhahmotusongelmaa on tullut esille muissakin oppilaissa. Apuna olen käyttänyt erilaisia värejä. Jokaisella kielellä on oma värinsä ja nuottien alle piirrän väriviivan. Kieltenvaihtojen yhteydessä olen vielä laittanut uuden kielen värin väripalkkina nuotin eteen. Vaikeimpiin kohtiin olen kirjoittanut sormituksia nuottien päälle.

4 MUSIIKKIOPISTON KEHITTÄMISHAASTEET

4.1 Opettajien kouluttaminen

Olisi mielenkiintoista tietää, miten Suomen musiikkioppilaitokset ovat täydennuskouluttaneet opettajiaan kohtaamaan erityisoppijoita. Ongelmana tuntuu olevan, ettei kouluttajia ole riittävästi. Tuulikki Jäppisen(2008a) mukaan koulutusta on tarjolla luentoina, räätälöityinä koulutuksina ja mentorointina/tutorointina. Koulutuksessa ei ole valmista sabluunaa. Ei ole tarjota valmista mallia kuinka edetä erilaisten oppijoiden kanssa. Kaikki perustuu opettajan omaan aktiivisuuteen. HOPSin tekemiseen ei ole olemassa valmiita ohjeita. Opetusmateriaali on ”tuunattava” itse ja opetusmenetelmiä täytyy hakea aktiivisesti ympäri maailmaa. (Jäppinen 2008a, 69.) Myös kentältä on tullut kritiikkiä siitä, että musiikkioppilaitoksen opettajat odottavat saavansa kaiken valmiina. Musiikkiterapeutitkin ovat läpikäyneet pitkän koulutuksen ja he oppivat edelleen koko ajan uutta. He peräänkuuluttavat omaa aktiivisuutta ja luovuutta. Jokainen oppilas on yksilö ja on vaikea yleistää ohjeita. Vanhemmat ovat tärkeässä asemassa koska he ovat oman lapsensa asiantuntijoita. Heiltä saa tietoa lapsen luonteenpiirteistä ja muista erityispiirteistä. Kun opetussuunnitelman työryhmä laati taiteen perusopetuksen musiikin laajan oppimäärän opetussuunnitelman perusteet (2002), olettivatko he että opettajat pystyisivät nykyisillä koulutuksilla opettamaan erityislapsia? Jos ajatuksena oli täydennys kouluttaa opettajia, niin mistä siihen järjestyy rahoitus?

Lukiessani lähteitä sieltä nousi joitain mielenkiintoisia näkökulmia, kuinka erityisopetus olisi hyvä järjestää musiikkioppilaitoksissa. Ei nähty järkevänä kouluttaa kaikkia opettajia erityispedagogeiksi. Tuulikki Laitisen mielestä opintojen vähimmäistavoitteena pitäisi olla kyky tunnistaa erityisen tuen tarve. Koulutuksessa olisi hyvä tulla esille erilaisia kanavia, joista tietoa löytyisi lisää tarvittaessa. Opiskelijoilla, jotka ovat kiinnostuneita erityispedagogiikasta, tulisi olla mahdollisuus syventää opintojaan. (Laitinen 2006, 57.) Musiikkiterapeutti Heli Kallio-Lampisen(2008) mukaan jokaisessa musiikkiopistossa voisi työkennellä yksi musiikkiterapeutti, joka olisi myös saanut musiikkipedagogin

koulutuksen. Hän työskentelisi erityislasten kanssa ja voisi ohjata heitä eteenpäin tavallisille opettajille. Musiikkiterapeutti konsultoi opettajia miten työskennellä kunkin erityislapsen kanssa. Päivikki Jäppinen ehdottaa erillistä koulutusta tavallisille musiikkipedagogeille ja erityispedagogeille. Malli otettaisiin koululaitokselta. Opintojen loppuvaiheessa voisi erikoistua erityispedagogiikkaan tai johonkin muuhun.(Jäppinen 2008b, 19.)

4.2 Miten avata ovet erilaisille oppijoille musiikkiopistoon?

Pääsykokeet ovat oma ongelmansa. Onko AD/HD- lapsella edes mitään edellytyksiä selviytyä pääsykokeista? Tilanne on outo ja uusi. Lapsi ei välttämättä hahmota, mitä hänen pitäisi tehdä. Jos tehtävissä on aikarajoituksia, hän tarvitsisi enemmän aikaa. Uskonkin että monet lapset karsiutuvat jo pääsykokeissa. Jäppinen kirjoittaakin että pääsykoetilanne on strukturoimaton, visuaalisesti ja auditiivisesti hahmottamaton. Hän ei näe näillä lapsilla mitään mahdollisuutta läpäistä testiä. Jäppisen mukaan pääsykoe on turha. Oppilaat voitaisiin ottaa puoleksi vuodeksi tai vuodeksi sisään jona aikana opettaja arvioisi, onko oppilaalla edellytyksiä selvittää oppilaitoksessa.(Jäppinen 2008b, 10, 11.)

Päivikki Jäppinen teki kyselyn Suomen musiikkioppilaitoksille kartoittaakseen, miten oppilaitokset suhtautuvat erityistukea tarvitseviin oppilaisiin ja millaista lisäkoulutusta oppilaitokset tarvitsevat. Hän lähetti 98 musiikkioppilaitokseen kyselyn, johon 37 oppilaitosta jätti vastaamatta. Musiikkioppilaitoksissa on yhteensä yli 60 000 oppilasta. Tutkimuksessa kävi ilmi että vain 0.3 % eli 180 oppilasta olivat erityistä tukea tarvitsevia. Jäppinen esittääkin kysymyksen puhutaanko nyt elitismistä vai syrjinnästä?(Jäppinen 2008a, 52- 69.)

Jäppisen tulos on mielestäni tyrmäävä. Se kertoo yksiselitteisesti sen, että erityisoppijat eivät pääse musiikkiopistoon opiskelemaan. Jos opetussuunnitelmaan on kirjoitettu pykälä oppimäärän ja opetuksen yksilöllistämisestä, miksi sitä ei huomioida pääsykokeissa millään tavalla? Voidaan kysyä, onko

koko pykälä pelkkää hurskastelua? Opetussuunnitelma uudistus on tehty jo vuonna 2002 ja nyt eletään vuotta 2009.

Opetushallitus teki selvityksen opetustuntikohtaisen valtionosuuden piiriin kuuluvan taiteen perusopetuksen oppilaitosverkon tilanteesta lukuvuonna 2004-2005. Kyselyyn vastasi 107 oppilaitosta, joista musiikkioppilaitoksia oli 85. Kyselyyn jätti vastaamatta 4 oppilaitosta, vastausprosentti oli 96,4. Kyselystä käy ilmi, että 25 oppilaitoksessa on laajan opetusmäärän piirissä oppilaita, joiden osalta oppimäärää ja opetusta on yksilöllistetty. Näistä 24 oli musiikkioppilaitoksia. (Kauppinen 2009; Opetushallitus 2006.)

Opetushallituksen selvityksen perusteella lukuvuonna 2004-2005 28% musiikkioppilaitoksista järjesti musiikin erityisopetusta (oppimäärän ja opetuksen yksilöllistäminen). Selvityksestä ei käy ilmi, kuinka paljon erityisoppilaita on musiikkiopistoissa.

5 KOHTI KAIKKIEN MUSIIKKIOPISTOA

Omassa perheessäni AD/HD ja oppimishäiriöt ovat olleet arkipäivää useita vuosia. Ajatus siitä, että musiikkioppilaitos olisi valmis ottamaan erityislapsia oppilaikseen, on hyvä. Olen kuitenkin hieman pessimistinen, kuinka se käytännössä onnistuisi. Lähdin tutkimaan asiaa tämän opinnäytetyön kautta.

AD/HD-lapsen negatiiviset oireet olivat minulle ennestään tuttuja asioita. Se, että jollekin oire voi olla voimavara, oli minulle yllättävää sillä olen aina ajatellut AD/HD:n vain negatiivisena. Parhaimmillaan AD/HD näyttäytyy elinvoimaisuutena ja luovuutena, josta voi olla paljonkin hyötyä musiikin opiskelussa. Taiteen saralla on varmaankin useita henkilöitä, joita ei ole diagnosoitu. Heidän oireensa ovat positiivisia ja he pystyvät käyttämään niitä hyödykseen. Toisaalta on myös hyvä muistaa, että AD/HD-lapset pystyvät keskittymään paremmin yksilötunnilla kuin ryhmätilanteissa. Usein koenkin että oman lapseni kanssa ei ole suurempia ongelmia kahdestaan, ongelmat alkavat vasta kun sisarukset tulevat paikalle.

Raapaisin vähän pintaa koulumaailman erityispedagogiikasta. Koulussa on erilaisia oppijoita, ja he kykenevät opiskelemaan normaalissa koulumaailmassa. Miksi se onnistuu koulussa mutta ei musiikkioppilaitoksessa? Olisiko mitään ideaa koota työryhmä, jossa olisi musiikkiterapeutteja, erityisopettajia ja instrumenttiopettajia. He kehittäisivät yhdessä erityispedagogiikkaa musiikkioppilaitoksiin. Aluevaltaus on niin uusi musiikkioppilaitoksissa, että sen kehittämiseen pitäisi saada resursseja. Nyt tällä hetkellä opettajat opettavat erityisoppilaita puutteellisten tietojen pohjalta.

Opinnäytetyötä tehdessäni minulle pikkuhiljaa valkeni, että Suomessa on myös edistyksellisiä musiikkioppilaitoksia, joissa tehdään töitä erityislasten kanssa. Surullista on että vielä löytyy paljon takapajuloita, joissa erityisoppilaita ei olla huomioitu lainkaan. Rehtorin mielipiteellä on suuri vaikutus siihen, mikä on musiikkiopiston linja erityislasten suhteen. Se ei ole tae siitä, että erityisoppilait saavat opetusta. Jos opettajilla on mahdollisuus valita ketä he opettavat, mieluummin päädytään ”tavalliseen” oppilaaseen. Erityisoppilas vaatii opettajalta paljon ja kenties useimmat opettajat haluavat päästä helpommalla. Opettajat ottavat mieluummin kerman päältä. Lahjakas oppilas motivoi opettajaa enemmän. Toinen syy lienee se, että opettajilla ei ole työkaluja toimia erityisoppilaiden kanssa.

Mielestäni Kuopiossa on tehty edistyksellistä työtä. Oppilaitoksen rehtorilla on halu kehittää oppilaitostaan ja heillä on opettajakunnan joukossa erityisosaimista. Kuopiossa toteutettu yksilöllistetty pääsykoe pitäisi ottaa valtakunnallisesti käyttöön, näin muihinkin musiikkioppilaitoksiin saataisiin sisään erityisoppilaita. Musiikkiterapeutti Heli Kallio-Lampisen(2008) mukaan Kuopio on ainoa musiikkioppilaitos, jossa oikeasti toteutetaan musiikin erityisopetusta. Hän kyseenalaistaa muiden musiikkioppilaitosten erityisopetuksen. Samoin häntä mietityttää, kuinka paljon oikeasti on erityisoppilaita musiikkioppilaitoksissa kun erityisoppilas nimikkeen alla on lukihäiriöisestä kehitysvammaiseen. Kallio-Lampiselle erityislapsi tarkoittaa autistista, kehitysvammaista tai muuta diagnoosin saanutta lasta. Suurena ongelmana on, miten nämä diagnoosin saaneet lapset pääsisivät musiikkioppilaitokseen? Mitä tulisi tehdä, että jokainen musiikkiopisto noudattaisi taiteen perusopetuksen musiikin laajan oppimäärän opetussuunnitelman perusteita? Rahalla on suuri valta. Ratkaisuna

voisi olla se, että jokainen musiikkioppilaitos veloitettaisiin vuosittain raportoimaan erityisopetuksen järjestämisestä. Niille, joilla olisi erityisoppilaita, Opetushallitus myöntäisi enemmän rahoitusta. Myönnän, että raportin todenmukaisuutta olisi vaikea selvittää, mutta jotain olisi tehtävä. Musiikkioppilaitokset olisi saatava ymmärtämään että erityislapsilla pitäisi olla samat mahdollisuudet harrastaa musiikkia kuin normaaleillakin lapsilla.

Opetussuunnitelmauudistus 2002 jakaa opettajien mielipiteet. Osa opettajista kokee että se romuttaa vanhan hyvän musiikkiopistojärjestelmän. Heidän mielestään erityisoppijat eivät kuulu musiikkiopistoon vaan he voisivat harrastaa musiikkia työväenopistoissa tai yksityisesti. Toiset opettajat taas ajattelevat empaattisesti, että kaikilla pitäisi olla mahdollisuus harrastaa musiikkia musiikkiopistossa. Itse näkisin, että jokaisella joka haluaa panostaa soittamiseen täytyisi olla mahdollisuus siihen ,mutta sen takia ei pidä laittaa kaikkia samaan muottiin. Musiikkiopistoissa tulisi olla harrastuslinja ja vanha musiikkiopistolinja, joihin pääsisi pääsykokeiden kautta. Erityisoppijoille tehtäisiin yksilöllistetty pääsykoe. Harrastuslinjalla saisi soittaa omaan tahtiinsa eikä opettajaa olisi sitomassa Suomen musiikkioppilaitosten liiton julkaisema Tasosuoritusten sisältö ja arvioinnin perusteet(2005). Opettajien palkan pitäisi olla sama riippumatta siitä, millä linjalla oppilas opiskelee. Musiikkiopistoissa olisi hyväksyttävä se tosi asia, että monet lapset ja nuoret haluavat vain soittaa. Heitä ei kiinnosta teorit eikä orkesterit. Kun lapsi aloittaa musiikkiharrastuksen, siinä tulee pakollisina kylkiäisinä teorit, musiikin historiat ja orkesterisoitto. En ole koskaan tavannut musiikkioppilaitoksessa lasta, joka innoissaan kävisi teoriatunneilla. Päinvastoin. Totta kai opettajana ymmärrän teorian tukevan musiikin opiskelua, mutta siitä huolimatta muitakin vaihtoehtoja olisi hyvä olla tarjolla. Pitäisi antaa mahdollisuus erilaiselle harrastamiselle. Nykyisin on avoimia osastoja(yleinen oppimäärä), joissa voi harrastaa ilman tutkintovaatimuksia mutta ne ovat kalliimpia, koska yhteiskunta ei tue oppilaspaikkoja (Kauppinen 2009). Avoimelle osastolle ei ole pääsykokeita, vaan oppilaaksi otetaan ilmoittautumisjärjestyksessä. Oppilaaksi pääsee, jos normaalien pääsykokeiden kautta tulevia oppilaita ei ole riittävästi ja opettajille jää vapaata tilaa luokalle.

Paine musiikkioppilaitosten muuttumista kohtaan kasvaa. Jos muutoksia ei tule, oppilaat äänestävät jaloillaan. Minun mielestäni musiikkioppilaitoksilla ei ole varaa kieltäytyä oppilaista. Klassisen musiikin harrastaminen on vähentynyt ja kevyen musiikin harrastaja määrä kasvanut. Luulenpa, että tätä nykyä eivät hakijamäärät kasva. Yksityiset musiikkikoulut pystyvät paremmin tarjoamaan räätälöityä opetusta oppilailleen. Uskon, että kymmenen vuoden päästä musiikkioppilaitoksissa on erityisoppilaita. Toivon, että se on silloin itsestäänselvyys ja enemminkin ihmetellään, miksi se aikaisemmin oli niin ihmeellistä.

LÄHTEET:

Jäppinen, P. 2008a. Oikeaa opetusta vai askartelua-Erityistä tukea tarvitsevien lasten ja nuorten opettaminen musiikkioppilaitoksissa. Pro gradu-tutkielma. Musiikintutkimuksen laitos. Tampereen yliopisto

Jäppinen, P. 2008b. Erilaisuus= eriarvoisuus – musiikinopetuksen tasa-arvo. Opinnäytetyö. Jyväskylän ammattikorkeakoulu.

Järveläinen, P. 2008. AD/HD-lapsi soittotunnilla. Opinnäytetyö. Jyväskylän ammattikorkeakoulu.

Kaikkonen, M. 2009. Johtaja, Musiikin erityispalvelukeskus Resonaari. Puhelinkeskustelu 26.1.2009 ja sähköpostiviesti 20.2.2009.

Kallio-Lampinen, H. 2008. Musiikkiterapeutti, Terapiatalo. Haastattelu 19.11.2008 ja sähköpostiviesti 19.3.2009.

Karhio, I. 2005. AD/HD Musiikin opiskelussa ja opettamisessa. Tietoa tarkkaavaisuushäiriöstä opettajan ja oppilaan näkökulmasta. Opinnäytetyö. Stadia, Helsingin ammattikorkeakoulu.

Kauppinen, E. 2009. Opetusneuvos, Opetushallitus. Puhelinkeskustelu 23.1.2009 ja sähköpostiviesti 11.2.2009.

Kerola, K. 2001. Struktuuria opetukseen. Selkeys ja rakenteet oppimisen edistäjänä. Jyväskylä: PS- Kustannus.

Kiviranta, T. 2008. Erilaiset oppijat musiikkiopistoissa. Pedagoginen opinnäytetyö. Jyväskylän ammattikorkeakoulu.

Knuuttila, L. 2008. Erityisopettaja, Pohjanlammen ala-aste. Haastattelu 12.11.2008.

Laitinen, T. 2006. Kohti yhdenvertaisia soitinopiskelu mahdollisuuksia. Oppimäärän ja opetuksen yksilöllistämisen kokeiluhanke Kuula-opisto. Opinnäytetyö. Keski-Pohjanmaan ammattikorkeakoulu.

Lavaste, A-E. 2009. Rehtori, Kuopion konservatorio. Puhelinkeskustelu 26.1.2009 ja sähköpostiviesti 12.2.2009.

Nordman, R. 2009. Rehtori, Kuula-opisto. Puhelinkeskustelu 20.2.2009.

Mikä on AD/HD? 2005. <http://www.adhd-aikuiset.org/mikaonADHD/>. Viitattu 19.11.2008.

Mitä on AD/HD? 2008. <http://www.adhd-center.com/mita-on-ad.html>. Viitattu 19.2.2009

Opetushallitus. 2002. Taiteen perusopetuksen musiikin laajan oppimäärän opetussuunnitelman perusteet 2002. Opetushallituksen määräys 41/011/2002, 6.8.2002.

http://www.edu.fi/julkaisut/maaraykset/ops/musiik_tait_ops_2002.pdf. Viitattu 12.10.2008

Opetushallitus. 2006. Selvitys opetustuntikohtaisen valtiosuuden piiriin kuuluvan taiteen perusopetuksen oppilaitosverkon tilanteesta lukuvuonna 2004-2005. <http://www.edu.fi/pageLast.asp?path=498,4016,58560,58561>. Viitattu 12.2.2009.

Resonaari. 2009. [Http://www.resonaari.fi/](http://www.resonaari.fi/). Viitattu 25.1.2009.

Tarkkaavaisuus-ja ylivilkkaushäiriö – Wikipedia 2008.

http://fi.wikipedia.org/wiki/Tarkkaavaisuus-ja_ylivilkkaush%C3%A4iri%C3%B6. Viitattu 23.11.2008.

.